

Айыыл-
халаптың
дөзү кайдал?

4

Афган дайынчыларга мөгейи

Төрөөн
чуртунун
камгалакчызы

5

Россия биле Тываның 100 чылынга

6

Кызылым
сен

№ 45 (18472)

Тыва чылдың
апрель 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Саар өрттө хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014

чылдың

апрель

15

вторник

Тываның Баштыңы 2013 чылдың отчедун кылган

Тываның Чазааның ажил-чору-
дугазының дугайында отчет рес-
публиканың Дээди Хуралының (пар-
ламентинин) сески сессиязының
дөрткү, ээлчег чок хуралының хүн
айтырының кара чаңгыс пунктузу
болган.

Аңаа Чазак кежигүннери, муницип-
алдыг тургузулганың баштыңнары
болгаш чагыргалар даргалары, Хөй-
ниити палатазының болгаш хөй-ниити
организацияларның төлээлери, улуг-
тук бүдүрүлгелеринин удуртукчулары,
журналистер киришкеннер.

Чазактын чыл санында кылып ту-
р отчеду күүсекчи эрге-чагырга
болгаш хөйлуужудулга органның
төлээкчилеринин кады ажылының ба-
ым-чымыш графигинде онзагай черни
алар турар дээрзин республиканың
Баштыңы Шолбан Кара-оол чыыл-
ганнарга чугаалаан. Херектин ужуру
оң конституучу норма болуп турары
еес. Херек кырында чурттагычонун
мурнунга каттышкан харысалгавыс-

тыр, ол чон бүгү эрге-чагыргалардан
республиканың бүрүнү-биле-даа, чурт-
такчылыг чер бүрүзүнү-даа социал-
экономиктиг айтырыгларын шиитпир-
лээринин талазы-биле демниг ажилды
негээр эргелиг. Чазактын ажил-чору-
дугазына үнелелди депутаттарның
соонда Тываның чурттагычлары бээр-
лер деп, республика Баштыңы демдег-
лээн, күүсекчи эрге-чагырга орган-
нарының төлээлери хамаатыларның
чыыштарына отчеттарын бээр болгай.
Чурттагыч чон-биле дорт харылзаа
дээрге чаңгыс чер-чурттугларның са-
нал-оналын дыңнаарының, оларның
күзел-бодалдарын билип алырының
чогумчалыг аргазы-дыр. Кожууннарже
үнүп турар ажилчын бөлүктөргө де-
путаттар киржир болза, республика-
ның эрге-чагыргалары хүлээп алдын-
ган шиитпирлер болгаш күүсеттинген
ажыл-херектер дээш кады харылап
турар дээрзин база катап бадыйткаар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүң медээлери

Тус чер бот- башкарылгазының неделязы

Кызылга тус чер бот-
башкарылгазының неде-
лязы апрель 14-те эгелзэн,
ол апрель 21-де, Тус чер
бот-башкарылгазының
хүнүнде доостур.

Тус чер бот-башка-
рылгазының хүнүн Россияга
2013 чылдан эгелеп демдег-
лей берген. Кызыл хоорай-
ның Төлээкчилер хуралы-
ның депутаттары мэрияның
ажылдакчылары-биле кады
үстүкү класстың өөреникчи-
леринин тус чер эрге-чагыр-
газы деп чүл, найысылал-
дың 100 чыл юбилейинин
чылында Кызылдың болгаш
кызылчыларның мурнунда
кандыг сорулгалар тургус-
тунганыл деп темага болур
ажык кичээлдеринге кир-
жир, хамаатыларның хүлээп
алыышкынын боттандыраар.

Бодунуң округунуң депу-
тадынга кирер дизе, 2-48-45
деп телефон дамчыштыр
бижидип ал, Ленин кудумчу-
зу, 43 деп адреске хуралдың
хөй-ниити хүлээп алыышкы-
нынга ужуражылгага база
кээп болур.

Апрель 18-те 13 шак-
тан 17 шакка чедир хоорай-
ның депутаттарының болгаш
мэрияның ажилдакчылары-
ның каттышкан бөлүктери
хоорайның микрорайонна-
рының 6 чөвүлелинин штаб-
квартираларының баазасын-
га хамаатыларны хүлээп
алырының чаңгыс аай хүнүн
эрттирер.

«Микрорайон чөвүлели
— ол дээрге эрге-чагырга-
ның хамаатыларга эң чоок
деңгели-дир. Хамаатылар-
ның дилеглерин — хөй квар-
тиралыг бажыңнар чанында
арага аймаан садып турар
садыг точкаларын эге-
лээш кварталдарның чаа-
гайжыдылгазынга болгаш
ногаанчыдылгазынга чедир
бүгү айтырыгларын маңаа
сайгарып турар бис. Микро-
район чөвүлелинде муну-

(Уланчызы 3-кү арында).

Амыдыралдың дазылы — көдээ ажил-агый

Көдээниң чымыжы

Чөөн-Хемчик кожуунда 2013-
2014 чылдарда кыштаглаашкын
түннелдери болгаш часкы тову
ажылдарына белеткел дугайын
кожууннуң көдээ ажил-агый
аггелелиниң даргазы Эдуард
Эрес-оолович БИРЛЕЙ-биле та-
абыжып чугаалаштым.

— Эдуард Эрес-оолович,
2013-2014 чылда кыштаглааш-
кын канчаар эрткенин чугаалап
өтүңерем.

— Бо чылын ниитизи-биле
3200 баш шээр мал, оон иштинде
өтүңүр хой 54190 баш, 15000 баш
ода мал, 6534 баш төрүүр инек,
800 баш чылгы мал, 1942 баш

төрүүр бе, 658 баш
хаван кыштаглааш-
кынны хур-менди эрт-
кен. 54190 баш төрүүр
хойдан бо хүннерде
18742 баш хураганы
камгалап алган бис.
Хой оолдаашкыны
ам-даа уламчылап ту-
рар. 6534 баш төрүүр
инектен 1654 баш бы-
зааны онча-менди до-
руктуруп турар.

— Садып алганы-
ңар уксаалыг төрүүр
инектеринин талазы-биле байдал
кандыгыл?

— Чөөн-Хемчик кожууннуң
Чыргакы суму девискээринде арат
ажыл-агыйлыг Болат Монгуштуң
кыштаанда 135 баш аът, уксаалыг
бода мал кышты онча-менди эрт-
кен. Бо малчынның 85 баш инээ-
ниң 29-зу бызаалапкан.

А Чадаана хоорайда Эльви-
ра Саттың өдээнде 129 баш бода
мал бар, оларның иштинде 37
төрүүр инектин 15-жи оолдаан.
Инек мал баштайгы дээрзинде
агаар-бойдуска тааржып чадап,

(Уланчызы 3-кү арында).

«Буянныг 100 ажил-херек»

Россия биле Тываның 100 чылынга

Апрель 11-де Кызылдың 9 дугаар гимназиязының
8 «б» класзының өөреникчилери «Сүбедей» спорт
комплекзинин чанында «Улуг Бойду» субурганын
чугайлап чаагайжиткан.

Ону класзының башкызы Дензинмаа Кутузовна Сү-
ге-Маадыр болгаш
ада-ие комитединин
даргазы Наталья
Сюгдировна Калин
юбилейлиг байыр-
лалдарга тураскаат-
кан «Буянныг 100
ажыл-херек» акцияга
даянып организас-
таан. Уруглар аңаа
идепкейлиг киржип,
буянныг үүлени
ажылдап алганы чу-
гаажок.

«Чаңгысклассчы-
ларым-биле субур-
ганны чугайлап, до-
зулаар ажилга улуг
күзел-биле кириш-
тивис. Демниг ажи-
лывыстың соонда
субурган аажок чараш апарганы өөрүнчүг. Бистиң сагыш-
сеткиливис база улам сергек апарган ышкаш болду. Аңаа
үлүг-хуувусту киригенивиске өөрүп тур бис» — деп, Лена
Калин өөрлеринин мурнундан чугаалады.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Тываның Баштыңы 2013 чылдың отчедун кылган

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Отчедун эгелеп тура, Шолбан Кара-оол 2014 чылда республика төгүлүг болушкуннар — Тываның болгаш Россияның демнежилгезинин 100 чылын, а ол ышкаш Кызыл хоорайның юбилейин байырлаарына билеткелдин талазы-биле үш чыл дургузунда кылган ажылының сөөлгү үе-чадазынга келген бис дээрзин демдеглээн. Республиканың төөгү-культура

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаты М.ЧУЛЬДУМ.

салгалдарының объектилери: Улусчу чогаадылга бажыңының, Национал парктан болгаш Алдан-Маадыр аттыг национал музейинин, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун оран-саваларын, Енисейнин эриин чаартырының талазы-биле улуг хемчээлдиг ажылдар 2013 чылда эгелээн. «Тыва — арыг-шевернин болгаш корум-чурумнуң девискээри», «Спорт — бажыңнар чанынче», «100 чаагай ажыл-херектер», «Тыва ХХ чүс чылдың эгезинде: өскерилгелерниң хады» деп юбилейлиг төлевилелдер чедииникиниң күүсеттинип турар.

Юбилейлерге билеткелдин дугайын чугаалап тура, республиканың Баштыңы келир үеге быжыг үндезинни тургузарының эргежок чугулазынче эрге-чагыргаларның бүгү деңгелдеринин кичээлгейин угландырган. «Бистиң чонувустуң аажок кыска үениң дургузунда бодунуң күрүнезин тургузуп алырындан эгелээш Россияның составына эки тура-биле каттыжып киреринге чедир чүс чылдагы төөгүзүнүн арнын, элээн каш ай эрткенде, ажыдар бис. Чаа чүс чылче элээн бедик түңнелдерлиг кирер уjurлуг бис» — деп, ол демдеглээн. Ындыг байдалдарны тургузары, мурнуку чылдарда дег, республиканың удуртулгазының ажыл-чорудулгазының кол кезээ апарган.

Республиканың эрге-ажыктарының камгалалын федералдыг деңгелге чүткүлдүг боттандырып келген. Эрткен чылдың ноябрь 28-те Россия Федерациязының Чазааның хуралы болган, аңаа Тываның социал-экономика хөгжүлдизинге стратегтиг уjur-дузалыг кол-кол угланышкындарны тодараткан. Оларның аразында «Кызыл — Курагино демир-орунуң

тудуу» инвестиция төлевилелин күүседир сорулгага транспорт-биле хандырылганы боттандыралары, Кызыл хоорайның аэровокзалының ужудушкун шөлүн чаартыры болгаш ийги ээлчээн тудуп доозары, М-54 автомобиль оруунуң угланышкынын өскертири болгаш Хандагайты — Боршоо эрттирилге пунктузун хөй талалыг аргыштырылгага ажыдары, Ак-Довурак болгаш Шагаан-Арыг хоорайларга чылыдылга объектилерин тутканының түңнелинде энергияның чедишпес чоруунуң айтырынын шийттирлээри, Кызыл хоорайның девискээринде кол-кол подстанцияларны чаартып кылыры, кадык камгалалдың, культураның болгаш өөрөдигениң ачы-дузазының чедингир болуру, республиканың №1 эмнелгезинин терапия корпусунун оран-савазының тудуун доозары болгаш өске-даа чүүлдер бар. Бо чылдың мартта Тываның хуннерин эрттирип турган үезинде бюджеттин дең-дески чоруунуң, инвестиция төлевилелдерин күүседиринин, республиканың кадык камгалалын сайзырадырының талазы-биле Федерация Чөвүлелинин бүгү талалыг деткимчезин база алган бис.

Республиканың Чазааның чүткүлдүг болгаш өскелерни бүзүредип шыдаар аргаларының ачызында чугула төлевилелдерни күүседириин хуусааларын кызырып алган бис. Демир-оруктуң тудуу бо чылдың июньда эгелээр уjurлуг. Кызыл — Шагаан-Арыг — Чадаана — Хандагайты автомобиль оруун федералдыг өңчү кылдыр дамчыдарының дугайында тодаргай керээ чардынган. Аэропортта ужудушкун шөлүнүн чаартып кылырын айыттыг хуусаадан дыка эрте эгелээр. Төлевилел-смета документациязының ажылдап кылышкыны бо чылдың ноябрьда-ла доостур уjurлуг. Кызылдың аэропортундан Россияның өске хоорайларыне уждар авиарейстеринге субсидияларны тыпсып эгелээн. Сөөлгүзү — Кызыл — Иркутск болган. Федералдыг программаларның Тывада ажылдап эгелээнинин көскү бадыткалдары электри болгаш чылыдылга энергетиказында көстүп келген. Шагаан-Арыг болгаш Ак-Довурак хоорайларның чаа одалга черлеринге дериг-херекселдер садып алырынга 429 миллион рубль хемчээлдиг субсидия камгалаттыг.

Инвесторларны хаара тудар талазы-биле бүгү хемчеглерни республиканың Чазаа ал турар, чүге дээрге оларның ажыл-чорудулгазы чокта республиканың социал-экономика хөгжүлдизинин темпелерин дүргедедири болдунмас. Республикага инвестицияларның кирер чоруун көвүдедир, ооң инвестицияга сонуургалдыын бедидер, инвесторларның эргелерин камгалаар арганы берип турар регионнуң инвестиция

стандартын шиңгээдиринин талазы-биле Сибирьнин федералдыг округунуң аразында беш мурнакчы черлеринин аразына Тыва чылдың түңнели-биле кирген. Девискээринге инвесторларга чиигелде көргүзөр — үш чыл дургузунда «үндүрүг чапсары» деп чиигелдени көргүзөр субъектилеринин даңзызынга Тываны кириеринин дугайында республиканың дилээн 2013 чылда Күрүне Думазы деткээн.

Амгы үеде Тываның девискээринде инвестицияларның ниити түңү 350 млрд. рубль улуг-улуг чеди инвестиция төлевилелдери ажылдап турар. 2008 чылдан бээр компаниялар 25,5 млрд. рубльди инвестицияга салган, ооң 10,6 млрд. рубльди 2013 чылда

Депутат Николай Даваевич МОНГУШ.

киирген. Улуг-улуг инвестиция компанияларында ажылдап турарларның саны 1800 кижичеткен, оларның 1200-зү — республиканың чурттакчылары. Чоокку үеде күрүне-хуу черлер кады ажылдажылгазының байдалдарына 18 улуг инвестиция төлевилелдерин күүседири көрдүнүп турар.

Республиканың социал-экономика хөгжүлдизинин түңнелдери эрткен чылын Сибирьнин регионнарының аразына рейтингге дыка хөй көргүзүлгелер талазы-биле мурнакчы болганы-биле көстүп турар. Тудуг ажылдарының хемчээлинин темпелеринин талазы-биле республика — бирги черни, чурттакчы чонга телевириг ачы-дуза болгаш болбаазырадылга бүдүрүлгелеринин продукциязының талазы-биле ийги черни ээлээн, электри энергиязын, газты болгаш сугну бүдүреринин болгаш хуваарынын, чуртталга бажыңнарын тударының темпелеринин талазы-биле мурнакчы беш регионнуң санынга кирген.

Эрткен чылдың экономика-тиг кол төлевилелинге республиканың Баштыңы «Чаңгыс суур-чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлевилелди хамаарыштырган, аңаа дүүштүр 175 төлевилелдерни 124 көдээ чурттакчылык черге күүсеткен. Төлевилелдин киржикчилеринин бүдүргөн продукциязының

ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары.

болгаш чедирген ачы-дузазының ниити хемчээли 118,7 млн. рубль болган. Республиканың каттышкан бюджетинче 6,5 млн. рубль түңнүг үндүрүг кирген. 605 ажылдаар олуттар тургустунган. Көдээ ажыл-агый адыры сүт, эт, балык бүдүрүлгезин көвүдеткен, ооң түңнелинде көдээ ажыл-агыйның продукция бүдүрүлгезинин индексин республикага ниитизи-биле 1,4 хуу өстүрер арга тургустунган. Өске адырларда база немей өзүлде демдеглеттинген.

Эрге-чагырганың сонуургалы болгаш чоннуң идегели бо удаада дүгжү берген дээрзин төлевилел көргүскен деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. Эрге-чагырга чүгле деткимчени азап каар эвес, бодунуң берген сөзүн долузу-биле күүседип турар дээрзинге чон бүзүрэн. Ооң бадыткалы — чер-черлерде көстүп кээп турар эгелекчи чоруктар. Бо чылын төлевилел доостур, ооң күүселдезинге акшаландырышкын чеди катап өзер. Ооң киржикчилеринин кол сорулгазы — бодунуң продукциязын тускай демдектиг болдурарына чедирери деп, Чазак Даргазы айткан.

Чыл ниитизи-биле нарын болза-даа, Чазак хожудаашкыны болдурбаан деп, республика Баштыңы демдеглээн. Үлетпүр бүдүрүлгезинин хемчээлин 2,5 хуу улгаттырган, кол кезинде алдын казып тыварының хемчээлин 1,2 катап өстүргөш, ону чедип алган. Көдээ ажыл-агый продукциязының хемчээлинин индекси 101,4 хуу болган. 2014 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле бүгү ажыл-агыйларга мыйыстыг бода малдың баш саны 1,8 хуу өскөн болгаш 1154,6 муң баш четкен.

Агроүлетпүр адырынга 2014 чылда мал продукциязының болбаазырадылгазын катап тургузары, суггарылга системаларын катап ажылдадыры, тараа культураларын өстүрер черлерни ажыл-агыйга ажылдап эгелээри болуп турар.

Социал адырның хөгжүлдизинге доктаап тура, республиканың Баштыңы эрткен чылын 61 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажылдап кириген, азы мурнуку чылдаазына деңнээрге, 10,1 хуу хөй болган дээрзин

демдеглээн. «Ындыг ам-даа оон хөйну, оон-ген болгаш шынарлыг тудар уjurлуг бис тап-катап чугаалаар ме өг-бүлө боттарының чү байдалдарын экижиткен иштинде 88 аныяк. «Аныяк өг-бүлелерни чү шөлү-биле хандырамы граммага, 145 — «Суурциал сайзыралы» прогдүүштүр чуртталга ба экижиткен, 106 аныяктар, 295 өскүс уруглар ада-иезинин хайгаарал арткан уруглар, дээди өг-чегерин тергип эки д 7 кижичурттаар оран-болган.

2013 чылда республика назыны четпээн лар албан черлеринге олут ажылгалче кирген. 7 хар чедир уругларны назыны четпээн уруглар черлеринге хаара тудар дургузунда 52,9 хуу хуу чедир көвүдээн. Россия Президентизинин майда-ген чарлыктарын күүседи-ле ажылдакчыларның категорияларының ша-өстүреринге 1,3 миллиард рубльди шилчиткен.

Чазактың ажылы ни-биле эки болуп турза-даа дык четпестер база бар республика Баштыңы ай-Ол дээрге ажыл чок чө-деңгелинин ам-даа бедилуп турары, кем-херек дииникиннери, орук-тран-озал-ондактары... Ажылдугланышкынче күштелд-эргежок чугула.

Чугаазын түңнөп тура, бан Кара-оол чоокку кели-де республиканың хөй та-келир үезин 2013 чыл то-дып турар дээрзин демде-Хөгжүлдени дүргедеди-быжыг үндезинни тургу-ның талазы-биле Чаз-күженишкыннери халас-бас дээрзинге бүзүрели-илереткен, чүге дээрге-федералдыг төп деткип-ниитилел-политиктиг ба-чогумчалыг, хамааты де-жилге турум бооп арткан, фессиялар аразында бо-сөөк-язы чоннарның ара-да чөпшээржилге бар, чагырганың күүсекчи бо-хоойлужудулга адырлары-туг кады ажылдап турар.

Чазактың туружун деткээн

Чазактың регионну хөгжүдөр талазы-биле ажил-чорудулгазын Тываның Дээди Хуралының депутаттары чүүлдүг деп түңнээн.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың дээди күүсекчи органының 2013 чылда алынган ажил-чорудулгазының дугайында отчетун Тываның Дээди Хуралына илеткээн.

Эрткен чылдың ажилын тодараштыр турар уjur-чөптүг медээлерге караганда, «Тываның Чазаның ажил-чорудулгазын өстүреринче, чоннуң амыдыралын чаагайжыдарынче, ажил-чорудулгазын олуттарны немей тургузуп, ажилга хаара туттунган улустун санын көвүдөдиринче, өөредилге, кадык камгалал болгаш культура чорудулгазының социал хүлээлгелиг амыдыралга боттандырылганын, инвестициялыг ачызы-биле экономиканы хөгжүдөдиринче, чуртталга оран-савазын тударынга идиг-ини политиканы уламчылаарынче, ажил-чорудулгазын инфраструктура-ны чаартырынче угланган Тыва Республиканың Чазаның туружун деткир» — деп, Дээди Хуралдың депутаттары шийтпирлээн. «Чазак 2013 чылда республиканың социал-экономика хөгжүдөдиринче, фундаментализин быжыглаар дээш уjur-чөгүр ажилдарның шупту-н амыдыралга» — деп, депутат Ольга

Кольчикова саналдаан.

Отчеттун түңнелдери-биле алырга, 2013 чылда экономиканың эки талазы угланышкыны кестүп келген. Чижээ, тудуг ажилдарының хемчээли 1,6 катап, чуртталга оран-саваларын ажылгалга киригени 1,1 катап, үүрмек садыг-саарылга 2,5%, чонга төлевирлиг хандырылга 4,8%, чүк сөөртүлгезинин саарылгазы 23,1% өскөн. Көдээ ажил-агый барааннарының хемчээли деңгештирген өртээ-биле 101,4%, үлетпүр бүдүрүлгө 102,5%, пассажирлер дажып сөөртүр саарылга 100,8% өскөн. Кол капиталче кириген инвестиция 1,6% өскөш, 12 млрд.651,5 млн. рубль чеде берген.

Сибирь Федералдыг округтун регионнарының рейтингизи-биле Тыва болбаазырадыкчы бүдүрүлгелеринин санының көвүдээни-биле — 2-ги черни, чоннуң төлевирлиг хандырылганының хемчээли-биле — 2-ги черни, тудуг ажилдарының хемчээли-биле — 1-ги черни ээлеп, тергидекчилеринин санынче кирген.

Эки барымдаа деп үнелээн чүүлдерге чоннуң кижиги санынга акша орулгазы ортумаа-биле 12 муң 905,2 рубль (азы 8,2%) көвүдээн, ажил төлевири 13,6% өскөн.

Депутаттар экономиктиг хөгжүдөдиринин көргүзүлгелерин оон-даа бедидип, чоннуң сагыш-сеткилинге

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизинин) даргазының ора-лакчызы Ольга КОЛЬЧИКОВА.

эки салдарны чедирип болур хире ажилдарны кылып боттандыра-рынга хамаарыштыр элээн каш сүмелерни берген.

Республиканың Баштыңы оларга өөрүп четтиргенин илеретпишаан: «Бистиң ажилымыска хамаарыштыр алгаш-макталдың херээ чок боор. Ажылдап кылып чүүлүвүс ам-даа хөй. Чамдык айтырылганы шийтпирлээринге Дээди Хуралдың быжыг туружу негеттинип турар. Ажыктыг үрө-түңнелди чедип алыр дээш моон-даа соңгаар кады демнежи ажилдаар боор бис» — деп чугаалаан.

Амыдыралдың дазылы — көдээ ажил-агый

Көдээниң чымыжы

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Эгедээшкннерге таваржып тур-н. Амгы үеде олар бо бүгүге ачыгып, өөрени берген. Мал-инини курлавырын белеткээр чылдар 2014-2015 чылдарда штаглаашкын планынче кирген. Хүннерде кожунунуң мал чеми-ни курлавырында 6300 тонна си-тирбиил ам-даа бар.

— Часкы хову ажилдарына леткел кайы хире чоруп тура-н, Эдуард Эрес-оолович?

— Тараа шөлдерин суггары-ле үш бөлүктү тургускан. 1772 чылдар чеге тараа культураларын алыш мал чегин тарыыр деп со-го салдыган. Тараа культура-

ларын 326 гектар чеге тарыыр. 37 тонна үрезин шыгжамырда белен бар. Арткан үрезинни республи-кадан дашкаар черлерден садып эккээр. Ол талазы-биле керээлер чардынган. Техника-биле байдалы-выс нарын, ынчалза-даа «Росагро-лизинг» КХН таварыштыр трактор-ларны садып ал эгелээн бис.

— Көдээ ажил-агыйны сай-зырадыры-биле кандыг сорулга-лар салдыганыл?

— Ийме суурнуң девискээринге 50 баш саар инектиң сүт-бараан фермазын тургузары көрдүнгөн. Чадаана хоорайның девискээринге мал согар биче цехти тургузар. Ко-жуунга мал ажил-агыйын хөгжүдө-ри-биле тус черниң чагырганын

хүлээп алган доктаалын күүседир дээш бүгү күжүвүстү мөөңнөп, кы-зымак ажилдап турар бис.

— Амыдыралдың кол дазылы — көдээ ажил-агый. «Инектиг кижиги — тодуг, хойлуг кижиги — каас» деп үлегер домак бар. Ын-чангаш көдээ ишчилеривистиң мал-маганы кожунунуң делгем, хостуг одар-белчинринге сың-мас кылдыр чаптылып чорзун деп йөрээп, салган сорулганар эчизинге чедирип, ажил-ижиңер оон-даа улуг чедиишкннерлиг болзун деп күзедим.

Автордан: Бодум көдээ ажил-агый шугумунга 34 чыл ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген мен. Ажылдап чораан үлерим-де бодап чораан бодалдарым, күзелдерим амгы үеде боттанып чорурунга амы-хууда өөрүп чор мен. Ылаңгыя биче бүдүрүлгелер-ниң тургустунуп турарына кым чоргаарланмас боор. Ынчалза-даа кожуннарда алгы-кеш, дүк хү-лээп алыр бүдүрүлгө черлеринин ажил-ижиниң шуудавайн турары хомуданчыг. Чоннуң бүдүргөн ба-рааннары, алгы-кежи чогуур өрте-терге саартынмас, орулгазы барык чок деп болур. Бо талазы-биле тускай хемчеглерни ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы дүрген чоруда-ры күзеничиг.

Дарый-оол КУУЛАР,
ТР-ниң көдээ ажил-агый-
ииниң алдарлыг ажилдакчызы.

Чадаана хоорай.

Хүннүң медээлери

Тус чер бот- башкарылгазының неделязы

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

ципалдыг эрге-чагырганың төлээлери — мэрнин орадакчыларын эгелээш, хурал депутадынга, микрорайоннуң улуг-улуг бүдүрүлгелеринин удур-тукчулары, хөй квартиралыг бажыңнарын активи, ТСЖ болгаш УК-га чедир кирип турар. Айтыры-ларны бир демниг шийтпирлээрге дээштиг бо-лур» — деп, «Центральный» микрорайоннуң чөвү-лел даргазы, Хуралдың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының талазы-биле комитетинин даргазы Светлана Ощепкова чугаалаан.

Апрель 19-та хөй квартиралыг бажыңнарын болгаш хуу бажыңнарын чанынга суббоник-тер болгаш ыаш олуртулгазы болур.

Апрель 21-де, тус чер бот-башкарылгазының хүнүнде, «МТС» компанияның деткимче-биле Национал музейге «Кызыл болгаш кы-зылчылар» деп фото-делгелге ажыттынар. Аңаа фото-мөөрейниң киржикчилеринин эң эки фото-чуруктарын делгээр, оон организакчылары Төлээлекчилер хуралы, «Кызыл-Неделя» солун, Национал музей болгаш Кызылдың 100 чылының фондузу болган.

Оон ажыдышкынынга мөөрейниң лауреатта-рын, «Кызыл в 3D» школачылар төлөвилелинин тиилекчилерин, эң идепкейлиг кызылчыларны шаң-наар.

Эмчилерге деткимче

Тывага бо чылын деткимче төлевирни эм-нелгелеринин 756 ажилдакчызы алыр.

Тываның Чазыа 2014 чылда медицина ажилдак-чыларынга деткимче төлевирни бээринин дүрүмүн бадылаан. Ол акша-хөреңгини Россияның хамаа-тыларынга халас эмчи дузазын чедирип турары дээш күрүне магадылалының девискээр програм-мазы езугаар ай санында бээр. 2014 чылда эмнел-ге ажилдакчыларынга бээр деткимче төлевирнин хемчээли 2, 500 рубльден 10 муң рубль хире болур. «Деткимче төлевир дээрге кызымаккай ажилдың бадыткалы-дыр. Ажилдакчылары күш-ажылдың керээзинге немелде дугуржулга езугаар

«Улуг хемчээлдиг» ажилдарны хүлээ-нип алыр. Детким-че акша төлевир алырынга төлептиг ажилдакчыларны тус-тус эмнелге черлери оларның сертификаттарын-дан аңгыда, ажил-ижиниң шын үнелеп көргөш, тыпсыр. Ол ажилдың ачызында эмнелгелерде оочурлар эвээжеп, аарыг улустун специалист эмчилерге шинчидип кирип алыр аргазы экижээн» — деп, Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды Орлан Донгак демдеглээн.

Бо чылын медицина ажилдакчыларынга 139, 5 миллион рубль түңүнге деткимче төлевирни бээр көрдүнгөн деп, республиканың Ылап-ла медицина камгалалының фондузу медеглээн.

Республиканың 20 хире эмнелге албан черле-ри, Кызыл хоорайның дүрген эмчи дуза станция-зы болгаш 93 аптека «Кадыкшыл» деп мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдин киржикчилери бооп турар. Төлөвилелдин хемчеглери езугаар оларга тус-тус акша төлевирлерни 8 чыл дургу-зунда тывыскан. Кадык камгалал системазының чаартыкчы программасы-биле бо чылын баштайгы эмчи-санитарлыг дуза чедирер эмчилерден аңгы-да, 800 хире эмчилер болгаш эмнелгениң орту-мак, биче чергениң ажилдакчыларынга деткимче төлевирлерни бээр.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызының дужаалы-биле бо чылын төлөвилелдин киржикчилери «Че-димчелиг шынарлыг керээни» амыдыралга херек кырында чорудуп эгелээр. Ол эмнелге ажилының шынарын улам бедидер угланышкынын.

АЙЫЫЛ-ХАЛАПТЫҢ ДӨЗҮ КАЙДАЛ?

Тываның Баштыңы ав-тохалаптарның болуп турар бүгү чылдаганын: оруктарның байдалындан эгелээш шагдааларның ажылының шынарынга чедир тодарадырын негезен.

Апрель 14-те Тываның Чазаанга болган аппарат хуралы апрель 12-ниң дүнезинде Чөөн-Хемчик кожуунга болган транспорттун коргунчуг орук озал-ондааның түңнелинде амызындан чарылганнарның тураскаалының сактыышкын езулалы-биле эгелээн. Чиик машиналарның бот-боттары-биле дорт үскүлешкенин түңнелинде 6 кижилер, ооң иштинде кавайлыг чаш уруг, амызындан чарылган.

Чөвүлел хурал селектор байдалга болган, ынчангаш Тываның Баштыңы хамыктың мурнунда девискээринге айыыл-халап болган муниципалитеттин удуртулгасындан эгелээн. Ол автомобиль халавының талазы-биле тус чер эрге-чагыргалары кандыг түңнелдер үндүргенин илеткээрин Шолбан Кара-оол негезен. Тодаргай харыы бер-бес боорга, Чазак Даргазы Чөөн-Хемчик кожууннун удуртулгасын огулуг харыы бер-бээни дээш шыңгызы-биле шүгүмчүлээн. Оруктарга болган озал-ондактың бүгү чылдаганын эрге-чагыргалар до-

раан тодарадыр уjurлуг деп, Тываның Баштыңы айткан. Ол халаптың чурттагылыг черниң чоогунга болганынче ол кичээнгеини угландырган. Чолаачы оңгар черни ояр дээш уткуштур келир машина оруунче үне халый берген база магат, ындыгдаа болза, орук ажылдарынче муниципалдыг эрге-чагырга кичээнгеини салыр турган. Тус черниң эрге-чагыргаларының ажыл-агыйы эвес чоруу бо

ларын Тывага тургузарының эргежок чугулазын сөөлгү үш чыл дургузунда бадыйткап келген дээрзин сагындыраал, ону чаартылгалар үезинде дүжүрүп каапкан турган. Ындыг постулар автомобильдерниң эң хөй чоруур оруктарына турар уjurлуг деп, ол санап турар, элээн каш чыл бурунгаар Кызыл — Тээли болгаш Кызыл-Эрзин оруктарына ол постулар ажылдап, эзирик чолаачылар-

ужурлуг. Коллегалар, ооң чылдаганын тодарадып көрүңер!»

Оон аңгыда республиканың Баштыңы өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдейге мынча дээн: «Эрги-Барлык суурда ортумак школаның юбилейинге доозукчуларның ужуражылгазы болган-дыр. Өөредилге-биле холбашкан бүгү хөй-ниити хемчеглеринге эзиртир суксун турбас болгаш кижилер чырык турда аалдарына чедип алзын дээш 17-18 шактан орайтапайн доозар уjurлуг. Арагалаашкын дээрге бистиң улуг айтырывыс-тыр. Хемчеглерниң организацылары моральдыг харысалганы боттарына алыр уjurлуг».

Школаның юбилейинге тураскааттыг хемчеглер кежээкиниң алды шакта доозулган деп, сайыт Каадыр-оол Бичелдей чугаалаан. Аңаа сайыттың оралакчызы киржи чораан. Школа девискээринге арага ижер чорук турбаан. Каадыр-оол Бичелдейниң чугаалап турары-биле алырга, машинаны дуржулга чок кижилер башкарып чораан. Ада-иезин орук озал-ондаанга чидирген алды уругну шуптузун хайгааралга алган. Күрүнениң бүгү деткимчезин оларга көргүзер, олар өөредилгезин үспезин дээш бүгү хемчеглер алдынар. Ол уругларның моон соңгаар-

гы салым-хуузуң дугайы төрелдер-биле чугаа кы дээрзин сайыт дыңнаткан.

Ол чугааны доозуп регион удуртукчузу Шолбан Кара-оол кижилер ажыг-шүжүүнге тоомча болбазын, айыыл-халаптар чылдаганын хүлээп көөрү өөренирин, ону болдурбаның талазы-биле чогуур хемчеглери доктаамал алыр сагындырган. Бо херекке ваның Орук-транспорт яамының туружу кол черни ээл уjurлуг. Республиканың оруктарының эң нарын участо-рын дарый сайгарарын, бо херде Эрзин-Нарын аразын үрелген оруунда айтырып шиитпирлээрин орук-транспорт сайыдынга дааскан.

Бодунуң амы-тыны болгаш чоок кижилерниң амы-тыны дээш харысалгалыг бол чорукту ниитилелге кижилериниң эргежок чугулазын ба-демдеглээн. Дүне апарганда ылаңгыя уруглар олуртуп алгаш орукче онза кичээнгеини херек. Дуржулга чок чолаачылар-биле ырак орук баарында дадагалзаары чугула.

Селектор хуралында өскө-айтырыгларны, гидротехни-тудугларның, мал оолдааш-нының чоруп турарының, чаш хову ажылдарына белетке-дугайында база чугаа болгаш

Бодунуң амы-тыны болгаш чоок кижилерниң амы-тыны дээш харысалгалыг болур чорукту ниитилелге кижилериниң эргежок чугулазын база демдеглээн. Дүне апарганда, ылаңгыя уруглар олуртуп алгаш, орукче онза кичээнгеини үнер херек. Дуржулга чок чолаачылар-биле ырак орук баарында дадагалзаары чугула.

халаптың бир чылдаганы-дыр. Оон соонда республика Баштыңы иштики херектер сайыды Александр Лобановтан мындыг айтырыг салган: «Чолаачыларга республиканың оруктарында эзирик үнер аргалар мынчага чедир канчап чайлаттынмайн турарыл?»

Шолбан Кара-оол Россия-ның ИХЯ-зынга орук-патруль албанының стационар посту-

ның оруун дуглап турган. Орук-патруль албанының ажылдакчылары шыңгы хыналдаларны оруктарга тургузуп шыдавайн турар.

«Дыка хөй чылдаганыннар мында бар-деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.—Кандыгдаа албан-дужаалдыг удуртукчу оон чылдаганын сайгарар, ындыг халаптарны болдурбас дээш бүгү хемчеглери алыр

Озал-ондакка 6 кижилер амы-тынындан чарылган

Апрель 12-де дүнекиниң 12 шак 50 минута турда Чөөн-Хемчик кожууннун девискээринде Кызыл — Абаза автоорунга коргунчуг орук озал-ондаа болган. Аңаа 6 кижилер амы-тынындан чарылган, оларның аразына 10 айлыг чаш төл база чок болган. Арткан 4 кижилер эмнел-геде болгаш оларның байдалы бо хүнде чүгээр. Тыва Республиканың Баштыңы-Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле Тыва Республиканың Чазааның оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак баштаан комиссия болгаш иштики херектер сайыды Александр Лобанов озал-ондак болган черге дарый үнүпкен. Комиссияже эмчилер, психологтар, орук ажылдакчылары, ТР-ниң ИХЯ-зының Чоннун айыыл чок чоруун камгалаар полицияның ажылдакчылары кирген.

Уткуштур чоруп олурган «ВАЗ-21120» маркалыг ийи машинаның үскүлешкени-биле Чадаана хоорайның бензин кудар станциязының чанынга канчаар-даа аажок коргунчуг озал-ондак болу берген. Чөөн талаже халдып бар чораан «ВАЗ-21120» маркалыг автомашинаны 19 харлыг чолаачы башкарып чораан болгаш, ол боду, оон 39 харлыг ача-зы күштүг үскүлешкишкенин-ден ол-ла черинге амы-тынындан чарылган. Артынга чораан 40 ажыг харлыг ийи херээжен, бир эзирик эр пассажирлер-

ни эмнелгеже дарый чедирип, оларга баштайгы эмчи дузазын көргүскен. Бо машинада пассажирлер Барлык суурга эрткен юбилейден кел чорааны истелге үезинде билдинген. А

чарылган. 21 харлыг кыстың мага-бодунуң сөөгү каш черден сыйылган, ону кожууннун төп эмнелгезинде чыттырган.

Озал-ондак болган черге 01.00 шак турда бир дугаарын-

ген. Аңаа эртенгиниң 6 шакка чедир хыналда ажылдарын чоруткан.

Анатолий Дамба-Хуурактың дыңнадып турары-биле алырга, апрель 13-те эртенгиниң 9 шак-

тынындан чарылган кижилер сөөлгү оруунче үдээрде чактың тургускан комиссия өг-бүлелерге дузаны көргүз-Орук озал-ондаанга амы-тынындан чарылган шупту чаш кижилерни тус черниң чагыргазы шыңгы хайгааралга алыр өөренип көөр.

Шолбан Кара-оол «Востокте» четкизинде бодунуң арнынга чок болган кижилерниң чоок кижилеринге хан-кажыдалын илередип, оон бүрүзүнге баштайгы 50 му-рубль дузаламчыны Чазак көргүзүр дээрзин бижээн. Ойышкаш бо орук озал-ондаанга ада-иезин чидиргеш, өскө-арткан ажы-төлдүн салым-чу-лу дээш онза дүвүрүп турарын Чазак Даргазы дыңнаткан. Бо коргунчуг чижекке дааны-алгаш, тайылбыр ажылдары-шыңгы чорударын Шолбан Кара-оол Анатолий Дамба-Хууракка дааскан. Машинаны 10 айлыг уруу-биле чок бол-ган иениң бажыңында ийи ажы-төлү өскүс артып калган кээргенчиг.

Чөөн-Хемчик кожуун-«Кызыл — Абаза» 162 дугаа автоорукка 223 километр че-ге болган коргунчуг озал-он-дакка хамаарыштыр апрель 14-тү республикада кажы-хүнү кылдыр чарлап, күрү-туктарын бадырар дугайында Чарлыкка Тываның Баштыңы атты салган.

Бистиң көрү-

барыын талаже халдып чораан ийи дугаар машинаның чолаачызының ат-сыын тодарадып турар. Аңаа чораан 6 айлыг чаш уруг, ийи аныяк херээжен ол-ла черинге амы-тынындан

да орук-патруль ажылдакчылары, 01.02 минута турда дүрген дуза эмчилери, 01.08 турда ОБЯ-ның ажылдакчылары, оон соонда Чөөн-Хемчик кожуун-нун удуртукчулары чедип кел-

та кожуун чагыргазына дарый хуралды эрттирген. Аңаа чок болган болгаш кемдээн кижилерниң чоок кижилери-биле кандыг ажылдарны кылып чорударын чугаалашкан. Амы-

ТӨРЭЭН ЧУРТУНУҢ КАМГАЛАКЧЫЗЫ

Афган дайынчыларга мөгейиг

Онзагай дагылыг, чараш бойдузу чайгаар-ла кижилерниң сеткил-сагыжын хаара туду бээр черлерниң бирээзи — Бай-Тайганың ыраккы булуңу Кара-Хөл суур. Шаандан тура-ла ооң чурттакчы чону хүндүлээчел, биче сеткилдиг. Апрель 5-тиң хүнүндө Кара-Хөл суурга совет шериглерни Афганистандан үндүргенинден бээр 25 чыл оюн база Панджшер кашпалынга болган чидириглиг качыгдал хүнүнүн 30 чыл оюнга база чаңгыс чер-чурттуу, афганчы дайынчы Антон Фабрикович Хертектиң төрүттүнгениннен бээр 50 чыл оюнга тураскааткан мемориалдыг самбыраның ажыдышкынының байырлалы болуп эрткен.

Кара-Хөл сумузуңуң албан уюмдары шупту парадкаалга киришкен: эмчилер, шыжылар, суму чагыргазының, культура ажылдакчылары, шко-чылар, уруглар садының баш-лары, Антон Хертектиң ок кижилери болгаш афган-штери, чаңгысклассчылары, кымнарны чок дээр.

Ханныг, каржы афган-чыны 9 чыл 1 ай 19 хо-с үргүлчүлээ. Аңаа чеже адырлар амы-тынындан ча-гынгыл, чежези аалынче эеп бейн, ис чок читкен база хо-датканын байырлыг митинги-сактып дыңнаткан. Муңгаргай

тавышаан адын, кыйгырын, ырызын күүсетпишаан, рапорт-тарын дужааган. Кара-Хөл суму баштаар чериниң баштыгы А.Б. Монгуш парадты хүлээп алгаш, «Дайынчы акы-дуңмалышкы» хөй-ниити организациязының кежигүнү, улуг сержант Эрес Базыр-оолович Иргитке илет-кээн соонда, байыр чедирниш-киннери эгелээн. Мемориалдыг самбыраны афганчы эштери кылдыртып эккелгеш, аскаан. Самбыраның кыдыыга чараш хептерлиг хайгыылчылар Россия биле Тываның тутканын туткан.

Антон Фабрикович Хертек дайындан дириг эеп келген тур-

Тураскаал-самбыраның ажыдышкыны.

ра ояр дөзээн кызы Аржаана ооң бодап чораан чаагай күзел-дерин бүдүрер дээрзинге чону бүзүрөп, идегеп, чагыг-сөзүн берген. Өөнүң ишти Амелия Мортай-ооловна афганчы эштери — анаа дайынчылар Т.К. Сал-чак, А.А. Кунчук, сержант Э.С. Өлзей-оол, улуг сержант Э.Б. Иргит оларга өөрүп четтиргенин илереткен. Митинг үезинде аф-ганчы чылдарны сактып, келир үеде мындыг каржы-дошкун дайын-чаалы болбазын дээн кү-зел-бодал келген кижилер бүрүзү-нүн шырайындан көстүп турган.

Кым-даа, чүү-даа уттундур-баан... Шак бо одуругларга А.Ф. Хертек дорт хамаарылга-лыг дээрзин Кара-Хөл сумузуңуң чурттакчы чону бадыткап, аажок өөредиглиг, патриотчу утка-шы-нарлыг, кижизидиглиг митингиге киржир аас-кежиктиг болган. Бо солун хемчегниң башкарыкчы-лары культура одааның дарга-зы А.Ч. Монгуш база эге класс башкызы А.М. Хертек чыылган-нарни мемориалдыг самбыраны ажыдарынче Кара-Хөл ортума-к школазының президентизи, шко-лачы Б. Хомушкуну чалап-кан. Самбыраны дуй шып каан көжеге ажыттыганын, адыш час-каашкыннары динмиттелген.

Байырлалды ийиги кезээ — сактыышкын кезээни Культура бажыңыга уламчылаан. Ында

афган дайынының киржикчи-леринге тураскааткан делгел-гелер, стендилер хана долдур. Делгелгелерни хөй чон сонуур-гал көргөн. Бо төөгүлүг дерил-гелерни чону сонуургазын дээш дерип каастааннар — клубтуң методизи О.М. Соян база би-блиотекарь Р.Б. Хертек олар. Кожуунуң культура бажыңы-ның аныяк артизи С. А. Кужугет «Афганистан» деп ыры-биле концертти эгелээн. Ыры А.Ф. Хертектиң афганчы эштериниң сагыш-сеткилин өөртүп, чай-гаар-ла хомудалдың, чоргаа-ралдың хөлээшкенинге карак-тары чашталып орган. Концерт номерлерин шериг-патриотчу кижизидилгеже угландырган. Кезээ дургузунда интерактив-тиг самбыраны ажыглап, аф-ганчы темага хамаарышкан хөй чүүлү чон билип алган. Афганчы чаңгыс чер-чурттуу А.Ф. Хертектиң чурттап эрткен үелери, дайын чылдарының ар-хиви, хууда чуртталгазы концерт күүсүлделери-биле чергелештир чыылганнарның сеткилин доюл-дурган.

Афган дайынының киржик-чизи, төрөөн чуртунуң камгалак-чызы А.Ф. Хертектиң арткан чаңгыс дуңмазы Ш.Ф. Хертек, оглу, кызы, өөнүң ээзи база чоок кижилери мындыг онзагай байырлалды организаастап бер-ген удуртукчуларга белек-се-лээн сөңнөп, байырлал уткуштур болган спортчу хемчеглерниң тирикчилерин шаңнап, чылдың-на бут бөмбүү маргылдаазын Кара-Хөл сумузуңуң девискээ-ринге Антон Хертектиң адынга тураскаадып эрттирер деп шиит-пирни үндүргөн. Афган дайыны-ның чалаттырган киржикчилери, эштери концерт төнчүзүндө сце-наже үнүп, Кара-Хөл сумузуңуң чонунга четтиргенин илередип, эжиниң кады төрөөн дуңмазы Ш.Ф. Хертекке, культура одаа-ның уран чүүл удуртукчузу Р.С. Донгакка база чаңгысклассчызы А. Н. Хертекке тускай белектер-ни сөңнээн.

Айгерим САЛЧАК.

Чуруктарны хууда архив-тен алган.

Тээли суур.

ЭШТЕРИВИСКЕ ЧОРГААРЛА-НЫР БИС

Афган демократ-тыг республикадан Россия Федерациязының шериг кезээ-ниң үнгениннен бээр 25 чыл юбилейи болуп турар. Бо кор-гунчуг дайынга бистиң оолда-рывыс эрес-дидим дайылда-жып, амы-тынын харам чокка өргүп, төрөөн чериниң маадыр-лары болуп мөңгедө арткан. Оларның бирээзинге Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мөген-Бүрөн ортума-к школазының өөре-никчизи Кошкар-оол Ойдуевич Иргит хамааржыр. Маадырга Кызыл Сылдыс орденин, ооң мөчээниң соонда, тывыскаан.

«Шын» солунга афганчылар дугайында доктаамал чырыдып турары өөрүнчүг. Мен, бодум хуумда, чаңгыс чер-чурттугларым, чаңгысклассчыларым аф-ганчылар дугайында номчукчу-ларга сонугадым. Олар ам чырык өртемчей кырында чок-даа болза, ажы-төлү, өг-бүлө-лелери, эш-өөрү, төрөөн чону сактып чоруур.

Бис Мөген-Бүрөн ортума-к школазының 1981 чылдың доо-зукчулары бис. Эштеривис Сергей Хөлээнович Иргит, Сайн-Маадыр Конгарович Салчак афган дайынының кир-жикчилери болганын чоргаа-ланып чоруур бис. Сергей Иргит — хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң үш дугаар оглу, дузааргак, би-че сеткилдиг, эш-өөрүрек чо-руу-биле өскелерден ылгалдыг. Ол — топтуг-томаанныг, оюн-баштак, спортчу, карате тренери кижилер. Эживис Ленинград хоо-райга газозлектри каңнакчы эр-темин чедип алгаш, Кызыл хоо-райның Лопсанчап кудумчузун-да бажыңнарның тудуунга ки-ришкен. Ол Кочубей Сергеевич Иргитти шериг кезээнде боду-нуң орнунда арттырып каан. Кочубей Иргит амгы үеде шаң-нал-макталдыг ажылдап чоруур. Сергей Хөлээнович «Эрес-дидим чоруу дээш» хөрек дем-дээниң эдилекчизи чораан.

Өске эживис Сайн-Маадыр Салчак — хөй ажы-төлдүг өг-бү-лениң дөрт дугаар оглу, эш-өөрүнүң идегелдиг, бүзүрелдиг эжи. Ол — кайгамчык кашпа-гай, спортчу кижилер. Школаның хөй-ниитичизи, ооң алды хыл-дыг гитарага ойнаарын мага-даар турган бис. Школага Олег Иргит, Каң-оол Иргит-биле эдержир. Шериг соон-да шак мастери мергежилди чедип алгаш, Кызылга, Мугур-Аксынга ажылдап чораан. Ол дөрт уруглуг. Эживистин афган дайынынга сактыышкыннарын «Шын» солунга база чырыткан чораан. Ол — «Дайынчы шыл-гарал» медальды эдилекчизи.

Бо маадырлыг эштеривис-ке тураскаадып, Мөген-Бүрөн школазының музейинде тускай булуңу белектээн. Бистиң аравыста олар чок-даа болза, чаңгыс чер-чурттугларының чү-ректеринде кезээ мөңгедө арт-кан.

Екатерина ХЕРТЕК.

Мөңгүн-Тайга кожуунуң Кызыл-Хая школазының эге класс башкызы.

Кара-Хөл ортума-к школазының өөреникчилери — байырлыг чыскаалда.

ачонну хаара туткан. Афган-чынының киржикчилери ко-да, чер-чер аайы-биле ра-порттарын дужааган соонда, Хертектиң чоок кижилери, үн ишти, ажы-төлү), албан-уушкуну шупту марш-

ган. Ол Кызыл хоорайның ишти-ки херектер шугумунуң истелге херээниң старшиназы чораан. Ам турган болза, 50 харлаан юбилейин демдеглээр турган. Ооң арттырып каан салгалдары: оглу Артыш база бичии боду ка-

Байырлалга ырак-чооктан келген аалчылар, төрөлдер тураскаал кылдыр чурукка тырттырып турары.

КЫЗЫЛЫМ СЕН

Найысылалдың Арат шөлүнде.

Валерия Конгарның тырттырган чуруу.

Бо чылын бис, төрзэн республикавыстың төөгүзү-биле сырый харылзаалыг ийи улуг байырлалдар кызыгаарында турар бис. Россия биле Тываның демнежилгезиниң база Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр таптыг-ла чүс чыл болганы.

1914 чылдың август 6-да Белоцарск хоорайның, бо үеде Тываның найысылалы Кызылдың тудуу эгелзэн. 1915 чылдың төңчүзүнде чаа хоорайда 18 күрүнө база 54 хуу бажың, а чурттакчы чону 468 хире турган. «Ак-көк хемниң эриинде хову биле бедик сайзырал ужуражы берген... Европейжи бажыңнар биле кидис өглер бот-боттарындан ырак эвес черлерде, удур-дедир көржүп алган турарлар» — деп, ол үениң чурттакчылары ынчангы хоорайның дугайында бижип турганнар. Үр болбаанда 1918 чылда,

хоорайны Хем-Белдири деп эде адаан. Каа-Хем биле Бии-Хемниң каттышкан черинде турар боорга, ону ынча деп адааны билдингир.

1921 чылда шупту кожууннарның төлээлери чыылган бүгү Тываның Тургузукчу Хуралы эрткен. Аңаа Тыва Арат Республиканың тургустунганын база Белоцарск хоорайны Кызыл деп эде адаанын чарлаан.

Амгы Кызыл — Тыва Республиканың найысылалы. Хоорай республиканың эрге-чагырга, культура, эртем-билиг, үлөтүр төвү болуп турар. Найысылал 2012 чылдың, саннары-биле алыр болза, ниитизи-биле 112 муң хире чурттакчылыг.

Бо юбилейлиг чылда ынак хоорай-выс кончуг улуг чаартылгаларны эртер. Ол дээрге «Гастелло» аттыг дыштанылга паркының, Улуг-Хемниң эрииниң болгаш

«Азия төвү» обелискиниң чаагайжыдылгасы, Аныяктар ордузунуң тудуу дээш, оон-даа өске. Найысылалдың 100 чылдаан байырлалын таныттынмас, магаданчыг хоорайга уткуур боор бис деп идегээр-дир мен.

КЫЗЫЛЫМ СЕН

Агын-көгүн сунчуп чурттаан
Авыралдыг чонумайның
Кежик чаян хоорайы —
Келир өйлүг Кызылым сен.

Ава Тывам соккан чүрээ
Арат чонум кавайы боор,
Хайыралдыг хоорайымга
Хаяалыг хүн хүннеп чорзун.

Аян СААЯ,
төөгү башкызы.

Эрги-Барлык сумузу.

АВАЗЫ ДЕГ ЭРГИМ БАШКЫ

Сүт-Хөл кожуунуң Кара-Чыраа ортумак школазында ажылынга бердинген, кызымаккай башкының дугайында бижикседим. Орланмаа Бапай-ооловна Ондар — дээди эртемниң эге класс башкызы, ол 29 чылдың дургузунда чоннуң ажы-төлүн эртем-билигге чедирип, үрө-түннелдиг ажылдап чоруур. Бо үеде башкы 1-4 класска чедир беш класстарны доостурган, амгы үеде алды дугаар доозукчулары 3-кү класста өөренип турар. Класында шупту 19 өөреникчи бар. Олар амгы үениң негелдези-биле ийиги салгалдың чаа стандарттарының негелдеринге дүүштүр компьютер, техника билинче хандыгып өөренип турарлар. Олар 1-ги класстан эгелеп интернет таварыштыр Россия чергелиг эртем олимпиадаларына кирип, шаңналмакталдыг черлерни доктаамал ээлеп келген. Класста 3 тергини эки, 11 эки өөренир уруглар бар. Орланмаа Бапай-ооловнаның доостурган өөреникчилериниң билии шыырак болгаш олар амыдыралда төлөпиг кижилер болгулаан. Хүндүлүг башкыны Кара-Чыраа ортумак школазының адын бедик көдүрүп чоруур төлөпиглерниң бирээзи деп кады ажылдап чоруур эш-өөрү чоргаарал-биле чугаалаар. Орланмаа Бапай-ооловна — амгы үеде школаның эге класс башкыларының методиктиг каттыжышкынының удуртукчузу, аныяк башкыларның дагдыныкчызы, сүмелекчизи. Ол — Сүт-Хөл кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаты, 2 ажы-төлүнүң эргим, ынак авазы, бичии, чаш уйнуунуң энерелдиг кырган-авазы, кады чурттаан

эжиниң чөлөнгижи. Башкы боду мынчаар чугаалаар:

—Эге класс башкызы болуру улуг харыскалгы деп санаар мен, чүге дизе, баштайгы башкызы уругларга утундурбас, авазы ышкаш чоок, эргим болуп артып каар. Доостурган өөреникчилерим меңээ база уругларым дег, кижжи бүрүзүнүң амыдыралын сонуургап, сагышсырап, оларның өөрүшкүзүн үлөжип, чедишкенингерге чоргаарланып, олар улгады-даа бээрге, чаптап, чаш турганын сактып чоруур мен. Ынчангаш баштайгы башкызы уругнуң кижизидилгезинге онза салдарлыг. Дараазында аныяк башкыларга өөредилгиг болур дээн бодал-биле Орланмаа Ондарның кичээлдеринге ажыглап турар кижизидилге дугайында тайылбырын киридивис.

Кижизидилге деп чүл?

Кижизидилге дээрге-ле кижиниң мөзү-шынарының хевирлеттинери, бодунуң аажы-чаңын башкарып шыдаары азы өскээр чугаалаарга, бодун боду сайзырадыры-дыр дээрзин академик И.П. Павлов чугаалаан. Кижизидилге дээрге ниитилеге ажыктыг коллективтиң кежигүнү болурунче улуг күзел-чүткүл-дүр. Мөзү-шынар талазы-биле кижизидилге кижиниң бүгү ажыл-чорудулгазынга идеялиг чорукту, кол угланышкынны айтып берип чоруур. Ниитилелдин долгандыр турар чүүлдеринге шын хамаарылгалыг болуру, айтырылгаларга шын харыыны бээри чугула. Кижизидилге чоннуң аразында харылзааны быжыктырарына, бот-шүгүмчүлекчи чорукту болгаш

бодунуң частырылгаларын дидими-биле минниринге идиг болур. Бодунуң четпестерин этпес, аажы-чаңына эки талаларны кижизитпес болза, кижизидилге каян-даа болдунмас. Кижиге уран чүүлге ышкаш хевир-биле утка-шынар тааржыр ужурулуг. Кижиниң даштыкы омур-хевирин оон иштиги культуразының көрүнчү. Эртем-билигге болгаш бот-кижизидилгени алырынга ниитилелде таарымчалыг байдалдар тургустунгандыр. Хүндүскү болгаш кежээки школа-лар, дээди өөредилге черлери, курстар, культура университеттери, бот-тывынгыр уран чүүлдүн бөлгүмнери, библиотекарлар, номчулга залдары, театр, кино, концерттер, радио, телевидение, интернет дээш, оон-даа өске. Бодуңарга эки талаларны быжыглавышаан, хүн бүрүде ажыл, дыштаныр-даа үеде долгандыр турар кижилерниң аразында канчаар чугаалажып, харылзажып турарынче, оларның аажы-чаңынче болгаш даштыкы омур-хевиринче кичээнгеи угландырып, бодуңарны-биле деңнеп көрүңер. Хайгаараачал чорук эки чүүлдерни бак талалардан ылгай көөрүңге дузалаар. Ээлдек аажы-чаң чамдык дүрүмнерни анаа-ла доктаадып алырынга эвес, а амыдыралда херек кырында ажыглаарына дузалаар. Кижизидилге кижиниң бичии чажындан тура боттаныр дээрзин утпаза чогуур.

Ынчангаш Орланмаа Бапай-ооловнаның ажыл-ижинге чаа-чаа чедишкениннери, амыдырал-чуртталгазынга аяс, ак-көк дээрни күзедим.

Айсун МОНГУШ.

Чырык адын сакты

САЛЫМ-ЧАЯАНЫҢ, МЕРГЕН УГААНЫҢ...

2014 чылдың апрель 1 Тываның күрүнө университетинге аар чидирген хүн болуп эрткен. Литература кафедрасының эргелекчизи, доцент, филология эртемнериниң кандидаты Галина Ивановна Принцеваның элекке мөксөө ханы кажыыдалды болдурган. Оон чүрээ хенертен турупкан. Ол ынак уулу Игорьнуң холунга-ла чок болган. Галина Ивановнаны ам бистиң аравыста чок бодап кээрге, кижиниң бүзүрээри берип алаар-дыр.

Ол бистен чогаадыкчы үлө-херек улам сайзырап эгелзэн үезинде чоруккан. Салым-чаяанның, мерген угааның чараш омур-хевирлиг... Оон узун дургузунуң шупту улус чүгле чарашына магадаар турган. Башкының аяныч-гаазын төңчү чок дыңнап болур. Оон чүгүмчүл херээжен кижжи онзагай, улус сагыш-сеткилинге тааржыр мөзү-дүштүг чораан. Кижиниң сагыш-сеткилин чыгарып чараш башкының чыгарып чараш чоргааралыг каттышканы-дыр.

Кижжи дириг чорда, оон-биле мурдунда үе мөңгө ышкаш сагындарып чүгүлө оон бистен чарлып чорупканан соонда, ол башкы-биле эрттирген кончус кыска үе бүрүзүн үнелеп сактып келип бис. Галина Ивановнаның дугайында чыгыш сөстөр ам-даа чедир сөглеттинген. Бис кайгамчык чараш башкыны, эрчилүг Эртемденин болгаш улуг үжүк-биле бижири Кижини чидирген бис.

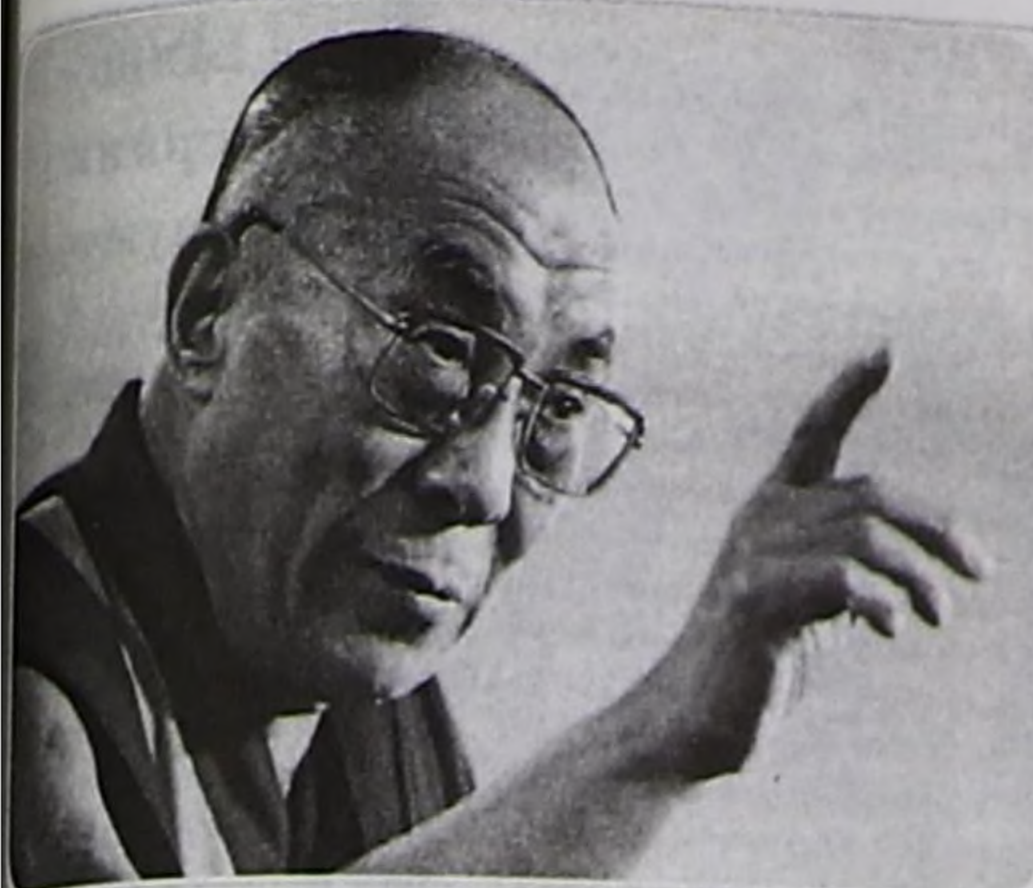
Г.И.Принцева 40 ажыг чыл дургузунда төрзэн кафедрасынга бараан болуп келген. Ол хып дээн аныяк үезинде баштай ассистент бооп, оон сөөлүгү чыгыш дарында кафедра эргелекчилеп, университеттин болгаш филология факультетиниң хөгжүлдизинге улуг үлүг-хууш кириген.

Галина Ивановна бедик ханы биле лиг болгаш бедик мергелдиг чораш Бодунуң арга-дуржулгазын, эртем-билиин студентилерге, аныяк башкыларга чедингири-биле болгаш аргалы-биле дамчыдып берип, шүлүктөр, проза бичири салым-чаяанның уругларны дөтөп келген. Шупту коллегаларына хүндүлөдиг, үргүлчү оларга дузалажыр, дөтөп кири, шыдамык болгаш кичээнгеи башкы-биле уруг, бичии чокка шупту эртем-билигге, эки сеткилди, кижиниң дээш ынак турдуvus. Г.И. Принцева республиканың шупту филолог башкылары эки билер. Ол ынак башкы бот-кезээде артар. Ынчангаш шупту улус оон кайгамчык поэтесса, лирик деп билер.

Г.И.Принцева ышкаш кижилер чырык өртемчиден чоруй баарга, дыка аарышкылыг. Ол дээрге чоок кижилеринге, эш-өөрүңге, коллегаларына улуг чидирген. Галина Ивановнаның дугайында чырык сактышкын бистиң чүректериниң кезээ шагда артып калыр.

Елена МӨНГЕ-БАДА

литература кафедрасының башкысы.

Сүзүктүг чонувустун кичээнгеинге!

Хүндүткелдиг
ШИВАЛХА РИНПОЧЕ
башкының өөредии
апрель 17, 18-те 16.30
шакта, апрель 19-
та 15.00 шакта Орус
культура төвүнге бо-
лур.
Тел. 8-923-266-2144.

Сагыш сөңү

Аныямдан назылааже
Ак-Тал суурнуң күдээзи
бооп,
Эптиг-чөптүг, найыралдыг
Эдеришкен чонум — чоорган.

Төрзэн суурже үр-ле
барбайн,
Төлке чурттап ораарыңга
Өзөн-шыктыг суурун сактып,
Өкпө-чүрек дакпыжай бээр.

Сагыш-сеткил саймаарай
бээр,

Салым чер-ле ындыг
ыйнаан.
Уруг-дарыым, уйнуктарым
Уязы боор суурум-дур.

Ак-Тал суурну сактып
кээрге,
Аржаан хемнер көстүп
келир.
Алыс топтуг чонум-биле
Аралажып дужуксаам кээр.

Маадыр-оол АГЫЫ.
Чеди-Хөл кожуун.

СТРОИТЕЛЬНЫЙ АЛЪЯНС
ASIA-SIBERIA
ЧЫЛЫҢЫ ҮНДҮРБЕЗИНИҢ АРГАЛАРЫ

Бүгү соңгаларымны болгаш балконумну «Азия Сибирь» компанияга чагыткан мен. Хемчээкчи кижилер келгеш, шупту чүвени меңээ тайылдыр-лап, чугаалап берди. Ооң соонда салыр улустар келгеш, шупту ажылды күөсөдип кагдылар. Елена деп ажылдакчы бедик мергежилдиг болду. Мээң сеткилимге аажок таарышкан. Кижиниң соңгалардан соок үрбээни, дыка чылыг кыштадымыс. Соңгаларже болгаш балконче көөрге сеткил ооруптур. Оларга четтиргенимни илеретпешан, шуптуларга «Азия Сибирь» компанияны сүмөлөп тур мен.

Людмила Новикова - «Азия Сибирь» компанияның ачы-дузазын алган хамааты

2-24-51
8 908 325 07 60
ДЕП ТЕЛЕФОННАРЖЕ
ДОЛГАПКАШ, БИЛИП АЛЫҢАР

• СОҢГАЛАР, БАЛКОННАР • ЭЖИКТЕР
• УЛЕТПҮР АЛЫНИНИЗМИ • ФАСАДТАР
• ГАЗБЕТОН

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 6
www.asia-siberia.ru
Төлөвирлиг үндөзүндө парлаан

НОМЧУКЧУЛАРГА САНАЛ

Бистиң солунувуска рекламаның болгаш материалдарыңарны парладырының талазы-кады ажылдажылгаже Силерни чалап тур. «Шын» солун дээрже Тыва Республиканың ааның тыва дылда үнүп турар албан-езуунуң чалаагы органы-дыр. «Шын» дыка хөй чылдар-ла дүргүзүндө эң хөй тиражтыг (ортумак тиражы 10 муң экз.) болуп келген үндүрүлгө, а ол ыш-ты тыва дылда МИЧ-лериниң эң улуг хемчээл-ниге санадып турар солун. Силер чүгле рекламаны биске парладып алыр-са, силерниң организацияңарның дугайында та-птырылган материалдарын база чагыдып болур-ер, ынчан реклама улам дээштиг алаар. Бистиң специалистеривис силерниң барааннарыңар-болгаш ачы-дузаңарны хөйү-биле алырының-ж дээштиг аргазын ажылдап кылырыңа база-гандыраңарга дузаны чедирер. Информастыг салдар чедиришкениң

элзэн дээштиг аргазы болза, PR-чүлдери бол-гаш рекламада кириген дыңнадылганы кады пар-ладыры болур (парлаттыңан чүлдү номчааш, си-лерниң ачы-дузаңарны ал турар кижилер реклама медээлерин долу шүңгээдип алыр).

Хууда сайгарлыкчыларга болгаш албан черлеринге: информастыг дыңнадылганы бол-гаш рекламаның өртээ — 1 дөрбелчин см — 20 руб.; Тус-тус кижилерге 40 сөс чедир — 200 руб., 40 сөстен өрү — 1 сөстүң 6 руб., 1 фото-чурук — 200 руб.

Солунуң үнөр хүннери: вторник, четверг (8 арынның), суббота (12 арынның, ТВ-программа бар).

Долу медээни дараазында номерлерге дол-гааш, билип ап болур силер: 8-913-340-90-09, 8-923-264-22-22, 8(39422)2-03-90.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Красноар-мейская кудумчузу, 100, 2-ги каът, кабинет №11.

Бистиң чаңгыс ынак оглуус, дуңмавыс Радион Олегович ДОНГАК аныяк-чаш назынындан, чырык өртемчеден кезээ мөңгөде чарлып чорут-кан. Дуңмавыс оожум, топтуг-томаанның, дузаарга, эш-өөрзүрек, ада-иези-ниң чөлөңгичи, дагдыныкчызы чораан. Бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлөжип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген Өвүр кожуунуң иштиги херектер килдизиниң хоочуннарыңа, Хандагайты ортумак школазының база оглуустуң коллективинге, «Чечек» уруглар садыңга, чаңгысклассчыларыңа, эш-өөрүңге, арбан кудумчууска, Хандагайты суурнуң чонунга база ырак-чооктан келген дөргүл-төрелдеривиске канчаар-даа аажок четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейип тур бис.

Авазы, ачазы, угбаларыңдан.

ЧАДААНА ХООРАЙНЫҢ КОМАРОВ КУДУМЧУЗУНДА

(Гортоп чоогунда) 1 дугаар бажының 1-ги квартиразын-да АНГОР өшкү дүгүн улуг өртек-биле чондан база хуу ажил-агыйлардан дугуржулга езугаар туда акша-биле са-дып ап турар. Дус-Даг дузун база садып турар.

Харылзажыр телефону: 8-923-268-8258.

Төлөвирлиг үндөзүндө парлаан.

2014 чылдың май 6-да Тыва Республиканың культу-ра-зының алдарлыг ажылдакчызы МИХАИЛ АЙЫЖЫ 60 харлаан юбилейлиг концертинче чонну национал театрже чалап тур.

Харылзажыр телефоннар: 8-923-380-9412,
8-923-388-0847.

Төлөвирлиг үндөзүндө парлаан.

МЕБЕЛЬНЫЙ СТОК ЦЕНТР

чаа эт-септи 1000 рубльге садып турар: столдар, прихожаялар, стеллажтар, ТВ тумбалар база өске-даа чүүлдер бар.

Тел. 8-903-077-74-74.

Черногорск хоорайның Советская кудумчузу 0155.

Төлөвирлиг үндөзүндө парлаан.

Ие (өг-бүлениң) капиталының акша-хөрөңгизин ба-жың тударыңа, бажың (чурттаар дача) садып алырыңа ажылгаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8923-389-70-57, 8923-543-05-47.

Төлөвирлиг үндөзүндө парлаан.

УРУГЛАРНЫҢ НЕВРОПАТОЛОГ ЭМЧИНИҢ ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫНЫ

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк джунда). Ажыл-даар шактары: 9.00-18.00. Улуг-хүнде — дыштаныр хүн.

Харылзажыр телефону:
8-923-267-47-29.

Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмележир херек. Лицензия № ЛО-17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы тывыскан.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАЛГА

«Тываавтотранстың» өөредилге-курс комбинадының автошколазы дараазында мергежилдерге өөредир-биле чыылданы доктаамал чорудуп турар:

«А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВЕ», «СЕ» категорияның чолаачылары;

-айылдыг чүк сөөртүр чолаачыларны (ДОПОГШ);

-пассажирлер аргыштыларының орук-шимчээшкин дүрүмү-нүн талазы-биле техминимум;

-бүгү хевирниң чолаачыларының стажировказы;

-удуртукчуларга болгаш өрттүн айыыл чок чоруу дээш ха-рыысалгалыг кижилерге ыяап дужаар өрт-техниктиг минимум талазы-биле кыска хуусаалыг курстар.

Төлөвирни үзүктөп болур, кичээлдерниң графиги өскерлип турар, өөренип турар кижилерге тус-тус хамаарылга.

Айтырыг тургузар телефон: (39422) 2-71-37; 2-90-09.

Полевая кудумчузу, 120.

Долгаңар, келиңер, өөрениңер, бедик мергежилди чедип ап, оруктарың ээлери болуңар!

№1281 лицензияны 2011 чылдың 06.14-те ТР-де Өөре-дилге хайгааралының албаны тывыскан.

«Улуг-Хем» солунуң редакциязынга фотокорреспон-дентилеп үр чылда ажылдап чораан Матвей Донгакович БЕЛЕКЧИНИҢ үр эвес аарааш мөчээни-биле бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлөшкен Улуг-Хем кожуунуң чагыргазыңа, даргазы М.К. Анай-оолга, «Улуг-Хем» солунуң редакция-зының хоочуннарыңа, Мөңгүн-Тайга кожуунуң чагырга-зыңа, даргазы А.С. Шөмбүлге, Аксы-Барлык, Мугур-Аксы школаларыңа кады өөренип чораан эш-өөрүвүске, Кызыл-дың уран чүүл училищезиниң 1983 чылда чурулга салбы-рының доозукчуларыңа база сөөлгү орукче үдешкен бүгү чонувуска ооң ажы-төлү, кады төрзөннери, чоок кижилери мөгейдивис. Сеткил-хөңнүнден биске деткимче көргүскен эргим чонувус уттундурбас, бистиң сагыжывыска, ооң чы-рык ады дең, мөңгөде артар.

Суг-Аксы
урда бажың
дып турар.
ртээ 300 муң
бль (мате-
инский капи-
л).
Тел. 8-923-544-
10.

КЫЙГЫРЫГ

Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының «РФ-тин Президентизиниң РФ-тин Федералдыг хуралына Айыткалынга, Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оолдун ТР-ниң Дээди Хуралына (парламентизинге) Айыткалынга дүүштүр Тыва Республиканың чон аразында арагалаашкын, наркомания, таакпы тыртар чорукту үндезини-биле узуткаарына аңгы-аңгы шажын-чүдүлгө төлээлериниң ролю» деп темалыг хуралдың киржикчилериниң Кыйгырыы:

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Бистиң төрөөн чер-чуртувустун хоорайларында болгаш суурларында хүн бүрүдө багай чүүлдер болуп турар, оон түңнелинде кижилерниң салым-чолу өскерлип, өг-бүлелер чарлып турар. Эки тура-биле тенек аарып арагалаары, наркотиктер ажыглаары чуртувустун хай-бачыды аларган. Ол багай хандыкшыл улусту кем-херек үүлгедиринче идип, ажыг-шүжүггө болгаш чединмес чорукка чедирип, чаш уругларның аас-кежиин үрөп турар.

Хөй янзы язы-сөөк чоннарлыг, хөй шажын-чүдүлгелиг республикавыста мындыг нарын байдал сагыш-сеткилге хараалды болгаш дүвүрелди оттуруп келир.

Делегей чергелиг шажыннарының кол үндезини — шыдамык болур, бодун чагырып билер, бодун сайзырадыр дүрүмнү сагыры. Ол чүүл арага ижеринден болгаш угаан-медерелди тендип албаарадыр бүдүмелдер ажыглаарындан оваарып чорурун угаадып турар.

Сарыг шажында хоруглуг чүүлдерниң бирээзи — арагалаашкын. Араганы бурунгу үелерден бээр каржы-дошкун калчаа аарыгдан, хорандан, дириңниң ханындан кылган шулбустун чогааткан суксуну деп сарыг шажын тайылбырлап турган. Ынчангаш Будда «Хай-бачыттыг нүгүлгө чедирип турар араганы ижеринден шуут ойталаар» деп чагаан.

Амгы үеде шажын-чүдүлгениң төлээлери арагалаашкынның багай уржуктарын угаадып, тайылбырны берип турар.

Калмыкия Республиканың Шажын-ламазының шиит-пири-биле Төп Хурулга (Хүрээге) Будда Шакьямуниң төрүттүнгөн хүнүнде июнь 15-те келгеш, арага ишпес, элээр чорууру деп сагыл четтирип алып езулалче чонну чалап кыйгырган. Ыдык айның төнеринге чедир арага ишпес сагылды хүлээнип алгаш, кылган бүгү-ле эки ажил-херээ кончуг улуг буян деп санаттынар. «Арага ишпес, элээр чоруур сагыл» деп аттыг акцияны хөй-ниити чон, күрүнениң болгаш муниципалдыг организациялар деткээн. Ол ажыктыг аргадуржулга болган.

1992 чылда Ыдыктыг Далай-Лама башкы бистиң чер-

чуртувуска тускай чалалга-биле аалдап кээп чорааш, Тыва Республиканың чаа күрүне тугун «Бо туктун адаанга Тыва чер болгаш чону менди-чаагай чорзун дээш мөргүл кылып тейлеп чоруур мен» — дээш ыдыктап, арамайлап берген. Чыгып келген чонга «арага ижер, кара таакпы ажыглаар, оорлаар, мегелээр чорук кылбас, амы-тын чидирбес» деп утка-шынарлыг беш чүүлдү тайылбырлааш, «Чуртталганың кол сорулгазы — аас-кежиктиг болуру. Кижиде кол-ла чүүл — бодунуң шын эвес чаңын тиилеп алыры» деп чагаанын утпайн сактып чоруулунар!

Араганы хөй-биле ижип, оон салдары-биле үүлгеткен чоруктарны христиан шажын шыңгыы сойгалап турар. Священное Писаниеде кижжи араганы өйлеп ижер деп бижээн-даа болза, Православ Церковь ындыг чаңчылдың хөй-ниитиниң амыдыралына багай салдарлыын херечилеп, үргүлчү чугаалап турган. Ынчалза-даа амгы үениң эзиртир суксуннарының, пивонун, водканың, алкогольдуг коктейлдерниң шынарының багайын, ону хөй хемчээл-биле ижиксээр кылдыр угландырып бүдүргенин барымдаалап, ону эң-не ховар таварылгаларда ижер азы ижерин эвээжедир болза эки. «Арагаже дүлнү бербенер!» — деп, апостол Павел чугаалаан. Святитель Тихон Задонский арагалаашкын «Алгыш-кырыш, ханчинниг, өлүм-чидимниг чогушка, бак сөглээр, дорамчылаар, бактаары-биле чоок кижилеринге хомудалды, хараадалды чедирип турар». «Арагалаар багай чаңга алзыпкан кижжи чүгле бодунуң мөзү-бүдүжүн чидирип, материалдыг когаралдан ядараар эвес, хай-бачыттың чалча кулу болуп, сагыш-сеткили хоозураар. Ынчангаш апостол Павел: «Арагачы кижжи бурганның дываажан оранына чедип шыдавас» — деп сагындырган» деп Москваның болгаш бүгү Русьтун Святейший патриарх Кирилл бижээн. Библияда арага деп сөс «кажыдал» деп сөс-биле кады чоруур.

Ислам чүдүлгениң Коран деп номунда эзиртир суксунну ижерин, ону садарын, рекламалаарын, хөй кижжи чыып арагалаашкын организацияларын шуут хоруп каан.

Кандыг-даа шажында кижилерге аас-кежик сөңневес арагачы-биле садыг-саарылга кылыры хоруглуг деп санаттынар, ол чүүл ниитилелди дөзүндөн үрөп турар.

Тываларның бурунгу «Хам шажыны» арага ишпезин чагып-сургал турар.

Россияның шажын-чүдүлгө черлери күрүнениң структуралары-биле кады арагалаар чорукка удур хемчеглерни дем-биле кылып чорудуп турар.

Шажын бүрүзү хүн бүрү мөргүлдериңе арага, наркотиктер ажыглаарынче сундугуп кирген аарыг улустар дээш сагыш човап, ындыг хай-бачыт турбазын дээш номналдап чоруур.

Элээр чоруктун Делегей чергелиг академиязының медээлери-биле алырга, чер-делегейниң чурттакчыларының хөй кезини шажын өөредиглериниң мерген угаадылгы болгаш хажыдып болбас дүрүмнерин сагып турар. Делегейниң шупту кижилериниң үштүн ийи кезини элээр чорукту бүзүрелдин-биле шилип алгаш, ону сагып чоруур. Алды чүс ажыг улуг болгаш биче буурай чоннар арага ишпейн, таакпы тыртпайн, наркотиктер ажыглап тенивейн чоруур. Делегейниң 41 күрүнезинде шуут элээр чоруктуң хоойлузун херек кырында сагып чоруур. Ындыг чүүлдүн эвээш чаңгыс шак иштинде эвес, а шыңгыы хемчеглерни ажылдап кылган түңнелинде чедип алыр. Күрүнеге элээр амыдыралды тургузуп болур.

Бөгүндө кадык-чаагай амыдыралды суртаалдаары — арагалаашкынга удур демиселдин чедимчелиг аргазы. Ону күрүнениң болгаш хамааты, хөй-ниитиниң организациялары кылып чорудар ужурлуг. Ынчангаш республиканың хөй-ниитижи болгаш шажынчы организациялары ындыг коргунчуг социал аарыгларын үндезини-биле узуткаарынче бүгү ажылды углап турар. Арага аймаан садар үелерни болгаш ону садып алып кижилерниң хар-назынын кызыгаарлап турар. Идипкейлиг хамаатылар элээр чоруктун девискээрлерин тургузуп, арагалаар болгаш наркотиктер ажыглаар чорукка удур суртаал ажылын чорудуп турар. Аныктар элээр чорукту үнелеп, аразында нептередип турар.

Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының кижигүннери, аңгы-аңгы шажын-чүдүлгелерниң төлээлери Тыва Республиканың чонунга дараазында хемчеглер үезинде: куда-дойга, кижжи орнукуштукан черге болгаш янзы-бүрү байырлалдың найыр-доюнга, коллектив шайлаашкыннарына арага ижерин шуут шеглээрин сүмелеп тур!

Хүндүткел-биле, Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазы Х.Д. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Камбы-ламазы Тензин Цултим башкы.

Тыва хамнарның президентизи М.Б. Кенин-Лопсан. Кызылдың болгаш Тываның епископу Феофан.

Күрүне болгаш муниципалдыг эрге-чагырга органнары, Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазы чон аразына элээр чорукту, кадык-чаагай амыдыралды суртаалдаар ажылга үлүг-хуузун кирип чоруур. Арагалаашкынга болгаш наркоманияга удур демисел бистиң республикавыста чурттап чоруур чоннарның үндезин шажын-чүдүлгезиниң мөзү-шынарлыг чаңчылдарындан чөлөнгийин тыпкан деп идигелдин-биле бадыткап болур.

Тыва чоннуң мөзү-шынарлыг чаагай чоруун анык-өскенге бириктирип кижизидер, өг-бүлени быжыглаар сорулга-биле Тываның эр улусунун дүрүмүн хүлээп алганы — ужур-уткалыг чугула төөгүлүг болуушкун. Ынчангаш Тыва Республиканың Адалар чөвүлели арагалаашкынга болгаш чаш уругларның хайгаарал чок артарынга удур демиселге идипкейлиг киржилгелиг болур.

Шажын-чүдүлгө ажылдакчылары арагалаашкынның багай салдарына алыскан аарыг кижилер болгаш оларның төрелдери-биле бот-тускайлаң ужуражып, чугаалажып, арга-сүмени берип, чедимче чок өг-бүлелерге ачыдузаны чедирип чоруур.

Амгы үеде чон-биле ажылдарны чаңгыс черге тургуспайн, келир үениң аас-кежиин бодап, аңгы-аңгы аргаларны тып, сайзырадыры чугула. Араганың багай салдарындан үнүп алыксап чоруур улусту тодарадыр, кижжи бүрүзүн амыдыралдың эки талазынче хаара тудуп, экиртип сегидер бот-тускайлаң программаны тургузар, тус-тус адырларның ведомстволарының ажылдарын углап-баштап, билиг мергежилдиг специалистерниң киржилгези-биле ужуражылгаларны эрттирер. Бо ажыл кижиге херек болгаш чедимчелиг салдарлыг болур ужурлуг. Ынчангаш ол аргаларны үргүлчү эде көрүп тергилеринчидер.

Улустун хөй кезини кижжи өг-бүленин, ада-чуртунун мурнунга хүлээлгезин өөрүшкүлүг күш-ажылчы амыдыралы-биле күүседир дээрзин медереп билбейн чоруур. Ынчангаш кижиниң амыдыралына сонуггалын оттуруп, баштайгы эң-не чугула базымны кылырына дузалажыры — берге-даа болза, езулуг ачы-буянныг ажыл-дыр.

Ыяш кезериниң чуруму

Бай-Тайга кожуун Тыва Республиканың кунениң ыяш ажил-агының комитетиниң ажилдакчылары Айлаң Мон Айдыс Биче-оол базарын-Хемчик кожуун ыяш ажил-агы адыры ажилдакчылары Изол Хертек, Сергей Куу Буян Ооржак, Оттук Сар

лар, Бай-Тайга кожуун Альберт Хертек, Бай-Тайга кожуунун чагырга дарга Чап Шырапович Дон олар сумуларга өрт айма халавын болдурбазы-ба бажың, кажаа, чунар-ба жын, одаар ыяшты кез алырының чурумунун дэ йында чугаалашкан. Худ ды кожуун чагырыкының амыдырал хандыгы талазы-биле ораламы Александр Сүге-Маш башкарып эрттирген. С ларның чурттакчы чон тайылбыр ажылын чоруд час дүжүп, чылыг берген биле өртке удур ажыл күштелдирип, чөлшээр чокка тайга-таңдыдан ы кезери хоруглуг, туду га хереглээн ыяшты кез алырда ыяш ажил-агы йындан шынзылга бижитирип алырын база көд малчыннарга керээ чар алырын сүмелээн. Кожуун нун көдээ ажил-агы баз ыяш ажил-агы эргелелд ринге сырый харылзаал кады ажилдаарын дааск Тыва Республиканың Баш тыңы — Чазааның Дарт зының Бай-Тайга кожу да бүрүн эргелиг төлээ Аян Борисович Соян кез ген ажилдакчыларның ч мыштыг ажылына чедик киннерни күзеп, аразы сырый харылзаалыг аж даарын, дараазында кол гия хуралына бо айтыр ны сайгарып чугаалажыр бүзүрөткен.

Шеңне КУУЖАА Бай-Тайга кожуун

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 7974. Чагыг 45. Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырына хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилел дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияга туржу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылар.